

De wal keert het schip

Opkomst en ondergang van de emancipatiebeweging van prostituées*

San Francisco heeft 't ook. In 1973 roepen prostituées, in navolging van de homoseksuelen in deze stad, hun collega's op uit de anonimiteit te treden en gezamenlijk te strijden voor een verbetering van hun juridische en sociale positie. De activisten bundelen hun krachten in een organisatie die COYOTE wordt gedoopt, een anagram voor *Call Off Your Old Tired Ethics*. Uit deze actiegroep ontwikkelt zich een brede, nationale emancipatiebeweging van prostituées (Jeness 1990). Het Amerikaanse voorbeeld brengt een kettingreactie teweeg onder prostituées in Frankrijk, Engeland, West-Duitsland, Italië, Zwitserland, Canada, Australië, Oostenrijk, Nederland, Brazilië en België. In deze landen ontstaan emancipatiebewegingen die streven naar maatschappelijke integratie en erkenning van prostitutie als beroep (Pheterson 1989).

De actievoersters laten geen middel onbeproefd om de publieke opinie voor hun standpunten te winnen, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk waar prostituées in staking gaan en kerken bezetten, of in Engeland, waar zij dreigen hoogwaardigheidsbekleders die gebruik maken van hun diensten, aan de schandpaal te nagelen als hun eisen voor gelijke burgerrechten niet worden ingewilligd. Maar wat de strijdlustige prostituées ook doen, hun eisen vinden nauwelijks gehoor. In de meeste landen is geen voedingsbodem aanwezig waarop zij hun emancipatiestreven kunnen enten.

Opmerkelijk is dat die in de Verenigde Staten wel bestaat. Dit is één van de weinige landen waar prostitutie als zodanig is verboden, maar

* Ik wil Frank Bovenkerk, Willem de Haan, Hans Scholtes, Kitty Verrips en Jan Visser bedanken voor hun nuttige aanwijzingen en opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.

de ratio van dit prohibitieve stelsel wordt in de jaren zestig ter discussie gesteld door de *American Civil Liberties Union*. Deze organisatie wijst erop dat het maatschappelijk draagvlak voor de verbodsbepalingen afneemt; uit opinieonderzoeken blijkt dat steeds meer Amerikanen te kennen geven geen morele bezwaren te hebben tegen legalisering van prostitutie (Rio 1991; Weitzer 1991). Ook binnen het Amerikaanse establishment gaan stemmen op dit 'slachtofferloze delict' te decriminaliseren (Skolnick & Dombrink 1978) en in dit sociale klimaat beginnen de prostituées zich te roeren.

In Nederland slaat hun initiatief ook aan. Nederlandse prostituées hebben in vergelijking met hun Amerikaanse collega's een voorsprong omdat prostitutie als zodanig niet illegaal is. Hier nemen zaakwaarnemers van prostituées de uitgangspunten van COYOTE over. Zij menen dat deze de mogelijkheid bieden de prostitutie op een maatschappelijk aanvaardbare manier vorm te geven.

Ofschoon de tijd er wel rijp voor lijkt, blijkt maatschappelijke integratie op den duur toch geen haalbare kaart, noch in de Verenigde Staten noch in Nederland. Hoe komt dat? Wat zouden de redenen kunnen zijn dat het prostituées niet lukt de maatschappelijke kloof te overbruggen en zich in het verlengde daarvan, aan hun stigma te ontworstelen?

Om deze vraag te beantwoorden, wil ik de opkomst en ondergang van deze emancipatiebeweging in zowel de Verenigde Staten als in Nederland beschrijven. Ik zal laten zien welke factoren tot het aanvankelijk voorspoedige verloop hebben bijgedragen om zo de voorwaarden waaronder het keerpunt optreedt, reliëf te kunnen geven.

De nieuwe prostituée

COYOTE komt voort uit een samenwerkingsverband tussen een aantal prostituées, huisvrouwen, juristen en feministen die de prostitutiewetten en de discriminerende toepassing van de verbodsbepalingen aan de kaak stellen. Dat doen zij door prostituées op te roepen gezamenlijk het politietoetreden te trotseren. Met leuzen als *My Ass is Mine* dagen zij onder het toezien oog van journalisten en cameraploegen de politie uit hen te arresteren (Jeness 1990).

In 1973 richten de initiatiefneemsters met subsidie van *The Point Foundation* een vakbond voor prostitueés op. Kenmerkend is dat die fungeert als zaakwaarnemer in de betekenis die Brunt (1990, 478) aan dit begrip toekent. Onder zaakwaarneming verstaat hij 'het verschijnsel waarbij actoren (individuele personen of instanties) opkomen voor de belangen van een gestigmatiseerde groepering in de context van een figuratie van gevestigden en buitenstaanders'. In deze hoedanigheid ontplooiën de medewerkers van COYOTE activiteiten met het uitdrukkelijke doel de machtsbalans tussen beiden in het voordeel van de laatsten te verstoren. De strijd om de macht wordt in het liberale klimaat van de jaren zeventig van meet af aan gevoerd via coalitievorming. Bij de oprichting van de vakbond stellen de initiatiefnemers een adviescollege samen waarin vijftig prominente inwoners van San Francisco zitting nemen, waaronder romanschrijvers, acteurs, een politiefchef, een vakbondsleider en feministen van naam zoals Kate Millet. In het eerste jaar sluiten zo'n duizend mensen zich bij COYOTE aan, waarvan tien procent zelf werkzaam in de prostitutie is. Als spreekbuis fungeert Margo St. James, een ex-prostituee en onmiskenbaar de drijvende kracht (Jenness 1990).

De activiteiten die COYOTE ontplooit zijn er in de eerste plaats op gericht de gangbare stereotype voorstellingen van prostitutie en prostitueés uit de weg te ruimen. Het uitgangspunt is dat prostitutie een beroep is en als zodanig dient te worden erkend. Mensen moeten het recht krijgen vrijwillig voor dit beroep te kiezen en hun werk dient met dezelfde rechtswaarborgen te worden omkleed als dat van alle legale dienstverleners. Wie vrouwen dit recht ontzegt, maakt zich schuldig aan een schending van elementaire burgerrechten (Jenness 1990). Decriminalisering moet de weg vrij maken voor de oprichting van een beroepsgilde dat de toegang tot de markt reguleert en toezicht houdt op de kwaliteit van de geleverde diensten. Door het ontbreken van enigerlei 'kwaliteitscontrole' wordt de prostitutie markt overspoeld met minderjarigen en 'beunhazen' die hun vak niet verstaan en mede daardoor voedsel geven aan vele misvattingen omtrent prostitutie. 'Echte prostitueés' dragen volgens St. James geen geslachtsziekten over en hebben niets te maken met beroving, mishandeling en verdovende middelen (*Haagse Post*, 27 september 1975).

Het voornaamste wapen om aan deze opvattingen bekendheid te geven is de gretige aandacht van de media. De actievoersters laten

geen gelegenheid onbenut om de publiciteit te zoeken. De internationale pers stroomt toe als prostituées in San Francisco het jaarlijkse 'hoerenbal' houden, ze is present bij het jaarlijkse 'hoerencongres', bij de vele (internationale) prostitutieconferenties en natuurlijk ook bij het aanbieden van een petitie aan het federale Amerikaanse parlement in Washington D.C., waar honderden prostituées uit binnen- en buitenland pleiten voor decriminalisering van prostitutie. COYOTE weet de aanwezigheid van de pers te benutten om de eigen definitie van prostitutie en prostituées voor het voetlicht te brengen. De verslaggevers schrijven opgetogen over 'de nieuwe prostituée', een type dat zich kenmerkt door strijdvaardigheid, zelfbewustheid en trots op het vak dat zij beoefent (vergelijk *Haagse Post*, 27 september 1975). De 'nieuwe prostituée' manifesteert zich ook in andere Amerikaanse steden waar soortgelijke organisaties van prostituées worden opgericht die zich bij COYOTE aansluiten.

Net zoals journalisten dragen ook wetenschappelijke onderzoekers in de Verenigde Staten bij aan het streven van de vakbond. Tot aan de jaren zeventig is het bij studies naar prostitutie welhaast vanzelfsprekend de steekproef te trekken uit populaties van arrestanten, patiënten en gedetineerden. Daarin zijn de straatprostituées doorgaans oververtegenwoordigd en onder hen zijn relatief veel drugverslaafden en minderjarigen. Menig onderzoeker generaliseert de resultaten van zulk onderzoek voor de hele beroepsgroep en komt zodoende niet zelden tot de slotsom dat prostitutie het produkt is van persoonlijkheidsstoornissen, dwang en behoeftige omstandigheden (vergelijk Pheterson 1986, Rio 1991). De opkomst van de 'nieuwe prostituée' draagt ertoe bij dat onderzoekers zulke premissen tot voorwerp van onderzoek maken (vergelijk het baanbrekende onderzoek van Exner, Wylie, Leura & Parrill 1977). Zij tonen zich bereid de prostitutiewereld van binnenuit te leren kennen (Atkinson & Boles 1982; Heyl 1979; Prus & Vassilakopoulos 1979).

In het nieuwe sociale klimaat monopoliseren vrouwen die van prostitutie hun ambacht hebben gemaakt de beeldvorming en is er naar verhouding betrekkelijk weinig aandacht voor de categorieën prostituées die voorheen model stonden voor 'de prostituée'. Die verdwijnen uit het gezichtsveld naarmate de nieuwe definitie van de situatie in bredere kring ingang vindt. De uitwerking van haar 'kruistocht' voor decriminalisering is, dat COYOTE kan rekenen op de steun van diverse vrou-

wenorganisaties, belangengroepen van homoseksuelen en lesbiennes, de orde van juristen en die van advocaten. Voorts zijn er politici, wetgevers, de reclassering en anderen die het voor hen opnemen, zodat hun belangen op velerlei niveaus worden behartigd (Jenness 1990). In 1978 beweren de Amerikaanse criminologen Skolnick en Dombrink (201) - achteraf gezien tamelijk optimistisch - dat prostitutie op de nominatie staat te worden gelegaliseerd, 'since it *usually* involves consenting sex between adults' (curs. SvDP).

Het keerpunt

De emancipatiestrijd van COYOTE levert niet uitsluitend medestanders op. In de jaren zeventig ontbrandt binnen feministische kringen een richtingenstrijd rond kwesties die samenhangen met seksualiteit. Enerzijds komt een stroming op die de beperkingen die aan vrouwelijk seksueel gedrag worden opgelegd, uit de weg wil ruimen. Deze feministen stellen seksueel plezier plus de vrijheid voor vrouwen om dit actief na te jagen voorop en zij binden de strijd aan met de dubbele seksuele moraal. Met prostitutie als zodanig hebben zij weinig moeite, decriminalisering is onderdeel van de 'seksuele bevrijding' die zij voorstaan.

Anderzijds is er een stroming van (radicaal-)feministen die menen dat het toekennen van seksuele vrijheden aan vrouwen enkel tot gevolg zal hebben dat mannen zich nog méér privileges toeëigenen. De mannelijke seksuele dominantie vindt volgens deze stroming zijn oorsprong in de sociale constructie van genderrollen. Waar vrouwen wordt geleerd dat de onderwerping aan mannelijke lusten onlosmakelijk is verbonden met het behoren tot het vrouwelijk geslacht, worden mannen aangemoedigd zich als een 'echte man' te gedragen door hun geslachtsdrift op vrouwen bot te vieren (Overall 1992). Seksualiteit strekt mannen tot voordeel, vrouwen lijden er vooral onder. Het veelvuldig vóórkomen van ongewenste intimiteiten, aanranding, verkrachting, incest, pornografie en prostitutie, onderstreept tot welke uitwassen het patriërchaat leidt. Het streven is erop gericht vrouwen daarvan te bevrijden.

Deze stroming krijgt halverwege de jaren zeventig de overhand en brengt een aantal geduchte morele ondernemers¹ voort die verzet biedt tegen de opvatting dat prostitutie een 'slachtofferloos delikt' is. Wie dit misdrijf als een 'sexual privacy issue' bestempelt, heeft geen oog voor de ongelijke machtsverhoudingen tussen prostituées en klanten en gaat gemakzuchtig voorbij aan de handel in vrouwen voor prostitutiedoeleinden (MacMillan 1977). De radicaal-feministen beginnen een krachtige anti-prostitutielobby, die door Jenness (1990, 412) wordt bestempeld als 'an Organized Nemesis'. De wraakgodinnen volgen het spoor dat Kathleen Barry uitzet. In haar boek *Female Sexual Slavery* (1979) betoogt zij dat de emancipatiebeweging van prostituées de machtstructuren binnen de prostitutiewereld negeert. Hun pleitbezorgsters eisen wel dat prostitutie als beroep wordt erkend, maar deze 'happy hookers' zien over het hoofd dat het merendeel van de prostituées gebukt gaat onder dwang, geweld en uitbuiting door mannen. De prostitutie is volgens Barry een instituut waar de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen op navrante wijze vorm krijgt. Het is geen werk, maar seksuele slavernij. Deze studie legt de basis voor de inmiddels wijd verbreide opvatting dat dwang, geweld en uitbuiting inherent zijn aan deze door mannen gedomineerde bedrijfstak. Slechts een enkele prostituée zou bij machte zijn onder betrekkelijk gunstige omstandigheden haar diensten aan te bieden (vergelijk Schur 1983).

De vele voorbeelden die Barry's betoog ondersteunen zijn ronduit schokkend. Ze zijn ontleend aan een onderzoek volgens de 'klassieke methode', dat wil zeggen: Barry (1979, 6-8) heeft in binnen- en buitenland casussen opgespoord waarin sprake is van vrouwenhandel en gedwongen straatprostitutie; ze voert gesprekken met de slachtoffers, de bij hun zaak betrokken politiemensen, advocaten, officieren van justitie, journalisten en met vertegenwoordigers van *anti-slavery organizations*. Vervolgens generaliseert zij haar bevindingen over uitwassen tot uitspraken over de hele prostitutiewereld. Alleen de 'happy hookers' vallen er buiten.

¹ Morele ondernemers zijn de tegenpolen van zaakwaarnemers in de zin van Brunt (1990). Waar de laatsten zich inspinnen om de machtsverschillen tussen gevestigden en buitenstaanders te verkleinen, ontplooiën succesvolle morele ondernemers activiteiten die er bedoeld of onbedoeld toe leiden dat deze ontstaan of worden vergroot. Hun streven is erop gericht publieke verontwaardiging te mobiliseren over kwesties die zij moreel onaanvaardbaar achten (Becker 1973).

In de periode waarin Amerikaanse feministen met publikaties als die van Barry druk in de weer zijn het emancipatorische vuur van COYOTE te blussen, gaan binnen de Nederlandse vrouwenbeweging juist stemmen op om de positieverbetering van prostitueés bij het emancipatiebeleid in te lijven. Hun beweegredenen vloeien voort uit onvrede over de *laissez-faire*-benadering van het prostitutievraagstuk door de overheid.

Reddeloos en rechteloos

Bij de invoering van de zedenwetten in 1911 onderwerpt de Nederlandse wetgever prostitutie aan een abolitionistisch regime dat elke vorm van regulering die erkenning van prostitutie inhoudt, onmogelijk maakt. De wet beoogt vrouwen en minderjarigen bescherming te bieden tegen exploitatie en misbruik door enerzijds de slachtoffers te redden en via resocialisatie rijp te maken voor hun terugkeer in de samenleving, en door anderzijds het bevorderen en teweegbrengen van prostitutie tegen te gaan met een 'bordeelverbod' (artikel 250bis WvSr). Prostitutie als zodanig wordt niet strafbaar gesteld. Zo'n verbod maakt niet alleen inbreuk op individuele rechten en vrijheden, ook het reddingswerk onder prostitueés zou erdoor worden bemoeilijkt. Dit abolitionistische streven draait op een fiasco uit. Het blijkt onmogelijk toezicht te houden op de naleving van het 'bordeelverbod' en prostitueés hebben door de bank genomen geen boodschap aan 'beïnvloeding ten goede'. In het rapport van de Commissie Stoffels (1962, 51-54) wordt dit probleem onderkend. De commissieleden herleiden de povere resultaten van de resocialiseringsarbeid tot de 'zeer hoge inkomsten, die degenen die zich volledig aan prostitutie hebben overgegeven, door hun "beroep" kunnen verwerven'.

In de jaren zestig, tijdens de zogenoemde 'seksuele revolutie', kwijnt de ophef over de noodzaak van resocialisatie weg. Aangenomen wordt dat de opkomst van de 'vrije liefde' de prostitutie de genadeslag zal toebrengen, maar dat blijkt een misrekening. De vraag naar de diensten van prostitueés neemt juist sterk toe en daardoor expandeert ook het aanbod (Van Mens 1990). In deze periode van toenemende tolerantie en stijgende welvaart wordt het exploiteren van een prostitutiebedrijf

een lucratieve bezigheid die een aanwassende stroom nieuwkomers aantrekt.

Door de explosieve groei van het aantal prostitutiebedrijven te gedogen, ontstaan in het bijzonder in de grote steden problemen van openbare orde. Lokale overheden worden overstelpt met klachten van omwonenden over hinder en overlast. Hun pogingen de prostitutie te reguleren via een concentratiebeleid, zoals bijvoorbeeld in Rotterdam waar men de hele bedrijfstak wil onderbrengen in een Eroscentrum, worden onmogelijk gemaakt door het 'bordeelverbod'. Dit verbiedt alles wat kan worden opgevat als 'bevorderen van ontucht'.

De onhoudbare situatie op Katendrecht is in 1975 voor de toenmalige Minister van Justitie, Van Agt, aanleiding de adviescommissie Zedelijkheidswetgeving (de commissie Melai) te verzoeken het vraagstuk van de prostitutie met voorrang te behandelen. Melai krijgt opdracht te onderzoeken of de gemeentelijke overheid een actieve rol mag spelen bij de oprichting van een Eroscentrum. Zijn commissie brengt in 1977 een negatief advies uit. Zij acht een dergelijke massale concentratie van prostitutie niet mogelijk en ook niet wenselijk. Het beleid zal moeten worden afgestemd op de veelvormigheid van de prostitutie markt. De commissie hecht aan het handhaven van het 'bordeelverbod'. Waar sprake is van 'miskenning van de rechten van de ander' en bestuurlijke middelen niet het gewenste resultaat opleveren, kan het strafrecht uitkomst bieden (*Derde Interimrapport*, 12). Prostitutie wordt bestempeld als 'gedragingen in de persoonlijke levenssfeer' en als zodanig dienen de beoefenaren op grond van het recht op privacy buiten de strafwet te blijven.

Dit advies is primair gericht op het voorkomen en bestrijden van hinder en overlast. Binnen de vrouwenbeweging en de Mr A. de Graaf Stichting - een landelijke instelling waar men het zich tot haar taak rekent de prostitutie op een aanvaardbare manier vorm te geven - toont men zich teleurgesteld dat de commissie Melai geen oog heeft voor de rechteloze positie van prostituées. Zij werpen zich - ieder apart - op als zaakwaarnemer van prostituées om daar verandering in te brengen.

Het zaakwaarnemerschap van de Mr A. de Graaf Stichting

De oprichting van de Mr A. de Graaf Stichting in 1961 is een uitvloeisel van een (mislukte) poging het abolitionisme nieuw leven in te blazen. De Stichting leidt een kwijnend bestaan totdat in 1976 de bakens drastisch worden verzet. Met subsidie van het toenmalige Ministerie van CRM worden drie nieuwe medewerkers aangetrokken die er geen heil in zien prostituées te redden. Zij streven in navolging van COYOTE naar maatschappelijke integratie van prostitutie. Om een tegenwicht te vormen tegen het advies van de commissie Melai, starten de medewerkers in 1978 een intensieve publiciteitscampagne die tot doel heeft de publieke opinie rijp te maken voor de juridische erkenning van prostitutie als 'officieel beroep'.

In hun argumentatie leggen zij er de nadruk op dat het 'bordeelverbod' op achterhaalde principes berust. Deze bepaling komt voort uit een keuze 'vóór prostituées, maar tegen prostitutie'. Het uitgangspunt is dat vrouwen ermee zullen ophouden, maar dat houdt tegelijkertijd in dat vrouwen die dat niet doen, binnen de prostitutie volstrekt rechteloos zijn. Bovendien komt 'het klassieke type' van de bordeelhouder, dat wil zeggen één die vrouwen koopt en weer doorverkoopt, volgens de Mr A. de Graaf Stichting niet meer voor. In de verhoudingen tussen hedendaagse exploitanten en prostituées is in toenemende mate sprake van een genormaliseerde werkgever-werknemerrelatie (Scholtes 1981). Het gedogen van prostitutiebedrijven brengt met zich mee dat deze bedrijfstak in een juridisch vacuüm opereert. Exploitanten, zowel de bonafide als de malafide, kunnen naar eigen inzicht handelen en hun bedrijven vestigen waar ze maar willen. Juridisch kan hun nauwelijks iets in de weg worden gelegd. Dat leidt niet alleen tot overlast voor omwonenden; zorgwekkender is dat prostituées zijn overgeleverd aan de goede wil van exploitanten. Het standpunt dat prostitutie een privé-aangelegenheid is, waar de overheid door de bank genomen geen bemoeienis mee heeft, pakt nadelig uit voor prostituées. Om de belangen van deze vrouwen te beschermen, dient hun werk met dezelfde rechtswaarborgen te worden omkleed als dat van alle legale dienstverleners (Scholtes 1981). De Mr A. de Graaf Stichting bepleit de prostitutie uit de strafrechtelijke sfeer te halen en via een gefaseerde invoering van het arbeidsrecht, de rechtspositie van prostituées gelijk te stellen aan die van werknemers in andere (legale) bedrijfstakken.

De Stichting doet een beroep op de Nederlandse bevolking haar afwijzende houding tegenover prostituées te laten varen. 'Ze voelen zich over het algemeen niet onderdrukt door hun klanten of pooiers, maar wel door de maatschappij, de fatsoenlijke publieke opinie die op hen neerkijkt en hen niet accepteert als vrouwen met een eervol beroep' (*Welzijnsweekblad*, 25 september 1981). Destigmatisering van prostitutie kan er volgens de Stichting bovendien toe bijdragen dat veel problemen die met prostitutie samenhangen, verdwijnen: 'Wij veronderstellen dat het verbeteren van de juridische en sociale positie van prostituées, gekoppeld aan het zoveel mogelijk integreren van prostitutie in onze samenleving de negatieve randverschijnselen zal beperken en dat ongewenste ontwikkelingen worden tegengegaan' (Scholtes 1980, 39).

De Stichting geeft de voorkeur aan 'een voorwaardelijke acceptatie'. Dit houdt in dat men bij de overheid in de eerste plaats een neutrale houding aanneemt en het verschijnsel bevordert noch veroordeelt.

In de tweede plaats dient overheidsbemoeienis erop gericht te zijn 'de prostitutie qua vorm en omvang voor alle betrokkenen zoveel mogelijk acceptabel' te maken. De vervanging van het 'bordeelverbod' door een lokaal vergunningstelsel biedt gemeentelijke overheden een juridisch instrumentarium waarmee zij via het afgeven van vergunningen eisen kunnen stellen aan de vestiging, de inrichting maar vooral aan de arbeidsomstandigheden binnen de prostitutiebedrijven. Een vergunningstelsel is volgens de Stichting het aangewezen middel om zowel de prostitutiebedrijven vanuit het oogpunt van openbare orde te beheersen, de criminaliteit die daar voorkomt terug te dringen, als de juridische en sociale positie van prostituées te verbeteren.

In de derde plaats kent de Stichting veel gewicht toe aan het tegengaan of voorkomen van 'ongewenste ontwikkelingen', dat wil zeggen: 'het scheppen van voorwaarden waardoor vrouwen en mannen niet gedwongen worden zich te gaan prostitueren, maar ook het tegengaan van de behoefte aan prostitutie' (Scholtes 1980, 42). Bij de Stichting denkt men onder meer aan 'een betere sexuele opvoeding'; het vergroten van de kansen op de arbeidsmarkt voor de risicogroepen, zoals bijstandsmoeders en jongeren; preventief toezicht door instanties als het maatschappelijk werk, de politie en in de toekomst wellicht ook de arbeidsinspectie, om mogelijke ronselpraktijken te bestrijden. Voorts dienen welzijnswerkers zich 'meer dan tot nu toe met de hulpverlening

aan prostituées bezig te houden'. Bij hen kunnen alleen prostituées terecht 'die gemotiveerd zijn hulp te aanvaarden' bij de terugkeer naar de conventionele maatschappij. Zodoende blijven velen van hulpverlening verstoken, terwijl het welzijnswerk volgens de medewerkers van de Stichting juist een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan het verminderen van stigmatisering en discriminatie. Professionele prostituées hebben geen behoefte aan 'goed geoliede, professionele instellingen' waar men hen wil 'corrigeren', wel aan juridische, materiële en emotionele hulp bij het verbeteren van hun maatschappelijke positie (*Welzijnsweekblad*, 25 september 1981).

Opmerkelijk is dat de pers deze tamelijk radicale standpunten van de Mr A. de Graaf Stichting zonder enig commentaar weergeeft. Journalisten hangen aan de lippen van deze deskundigen en in het archief van de Stichting heb ik geen boze ingezonden brieven kunnen vinden. Er wordt in Nederland geen ophef van gemaakt, of is dat maar schijn?

Het zaakwaarnemerschap van de vrouwenbeweging

In Nederland is er niets dat erop wijst dat prostituées in het voetspoor zullen treden van hun strijdlustige collega's in het buitenland. Om het pad voor hen te effenen richt een aantal leden van Man-Vrouw-Maatschappij in 1976 de werkgroep prostitutie op. De initiatiefnemers stellen zich tot doel de sociale en juridische positie van prostituées te verbeteren. Daartoe stippelen zij een strategie uit die zij ontlene aan COYOTE en die ze zelf eerder met succes hebben toegepast in de strijd voor de legalisering van abortus. Ze willen samen met prostituées de straat op gaan om de taboes en de heimelijkheid rond prostitutie te doorbreken. Verder dient prostitutie als beroep te worden erkend 'met alle bescherming van dien'. En tot slot denken zij aan het instellen van opvangcentra voor vrouwen die uit de prostitutie willen stappen en aan scholings- en voorlichtingscentra voor vrouwen die ermee willen beginnen. Dit initiatief wordt echter in de kiem gesmoord als blijkt dat de prostituées zich niet voor deze plannen interesseren: 'Al bleek "sisterhood" elders geen loze kreet te zijn, als wij langs de "rode lampjes" lopen, blijven we nergens. Elke hoer ziet in ons potentiële concurrentie en schreeuwt ons dat in duidelijke taal achterna' (Wolff 1978, 10).

Hoe moeilijk het is Nederlandse prostituées te organiseren, ondervindt ook 'Violet', een ex-prostituée die in de Verenigde Staten haar entree in de prostitutie heeft gemaakt. Zij wil in navolging van COYOTE ook in Nederland een vakbond voor prostituées oprichten. Ondanks herhaalde oproepen in de media om prostituées te bewegen zich bij haar initiatief aan te sluiten, blijkt de beroepsgroep de anonimiteit te verkiezen boven het in de openbaarheid treden (*Serpentine*, augustus 1981, *Welzijnsweekblad*, 25 september 1981).

Men zou kunnen redeneren dat wanneer een gestigmatiseerde categorie geen enkele animo toont te willen emanciperen, daarmee de kous af is. Binnen de vrouwenbeweging blijkt men daar anders over te denken: 'Meer dan waar ook, worden vrouwen hier vernederd, uitgebuit en gediskrimineerd. Maar dat hebben we nooit uit hun eigen monden gehoord, want de Nederlandse prostituée wil (en durft) over deze dingen niet te praten' (Wolf 1978, 10).

Deze opvatting gaat een eigen leven leiden als de vrouwenbeweging aan het eind van de jaren zeventig druk uitoefent om de bestrijding van seksueel geweld op de politieke agenda te krijgen (Schokker 1986). In navolging van Amerikaanse (radicaal-) feministen wordt seksueel geweld opgevat als een uitloeijsel van ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Het wordt gedefinieerd als 'het op een seksuele manier schenden van de lichamelijke integriteit en eveneens het schenden van het zelfbeschikkingsrecht' (Ensink, De Heus, Lodewijk, Karsten, Pons, Vorrink 1982).² De feministen leggen zich toe op het zichtbaar maken van het brede scala van psychische en fysieke machtsmiddelen waarvan mannen zich zowel privé als in het openbaar bedienen om inbreuk te maken op de wilsvrijheid van vrouwen. De vormen van geweldpleging die onder de noemer van seksueel geweld worden gebracht, kunnen variëren van nafluiten tot verkrachten (vergelijk Leuw & Van Vliet 1987). In dezelfde periode waarin dit concept wordt uitgewerkt, verschijnt de Amerikaanse studie van Barry over seksuele slavernij. Binnen de Nederlandse vrouwenbeweging neemt

² In de formele definitie die vanaf 1984 tot leidraad dient voor het overheidsbeleid wordt seksueel geweld afgebakend tot 'situaties waarin vrouwen worden gedwongen tot een relatie, een contact of het dulden of plegen van een handeling waarbij vanzelfsprekend lijkt dat zij geen zelfstandig recht hebben om te bepalen hoe ze met anderen, in dit geval mannen, willen omgaan of anderen met hen' (nota *Bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*, 7).

men voetstoots aan dat het hier in de prostitutie net zo toegaat. Prostitutie wordt opgevat als één van de ergste vormen van seksueel geweld en in het verlengde daarvan, krijgen prostituées ook ten onzent de rol van slachtoffer toebedeeld. De feministen pleiten, net zoals Barry in de Verenigde Staten, voor een sterkere strafbaarstelling en een krachtiger bestrijding van het seksueel exploiteren van vrouwen door souteneurs, bordeelhouders en seksclubexploitanten: 'Kwalificatie ervan als ernstig misdrijf zou voor een overheid die niet de masculinistische status quo wilde verdedigen vanzelfsprekend moeten zijn' (Dessaur 1979, 297). Hoe pakt dit in Nederland uit?

Strevers en tegenstrevers

Vanuit de Mr A. de Graaf Stichting biedt de vrouwelijke medewerkster verzet tegen de opvattingen die binnen de vrouwenbeweging over prostitutie post vatten. Zij wijst erop dat maatregelen om exploitatie van prostituées tegen te gaan in veel gevallen juist averechts uitpakken: 'Zij dreigen opgejaagd te worden, worden nog verder in de marge van de maatschappij gedrukt en worden daardoor een nog gemakkelijker prooi voor allerlei vormen van uitbuiting' (De Haan 1982). Wie vrouwelijkheid synoniem verklaart met slachtofferschap en mannelijkheid met onderdrukking komt gemakkelijk tot de slotsom dat prostituées 'heel ongelukkig' moeten zijn, maar deze visie correspondeert volgens De Haan door de bank genomen niet met de ervaringswereld van de betrokkenen zelf: 'Ik verzet me tegen de stelling dat prostitutie per definitie vrouw-onderdrukkend is. Men gaat dan voorbij aan wat er in de praktijk binnen de prostitutie gebeurt, aan wat prostituées er zelf van vinden en wat hun ervaringen zijn' (*Welzijnsweekblad*, 25 september 1981).

Ook de chef van de Amsterdamse Zedenpolitie, Platenkamp, reageert kregel als hij door een journaliste over deze kwestie aan de tand wordt gevoeld: 'Die tijd hebben we toch allang gehad! Dat vrouwen in deze situatie zich op grote schaal lieten uitbuiten door mannen!' (*Elseviërs Weekblad*, 8 december 1978).

De prostituées zelf dragen (incidenteel) eveneens hun steentje bij door zich in vrouwenperiodieken en het programma van Sonja Barend af te zetten tegen de hen toebedeelde slachtofferrol. Zij presenteren

zich als hard werkende vrouwen die een nuttige maatschappelijke functie vervullen en die over hun inkomsten veel belasting afdragen. Zij willen dat hun bijdragen aan het maatschappelijk welzijn worden gehonoreerd in de vorm van respect, sociale voorzieningen en een betere rechtspositie.

Ofschoon het voor menig feministe onbegrijpelijk blijft dat duizenden vrouwen zich voor dit 'hetero-seksisme' lenen, zijn er ook die daar wel in kunnen komen. Zoals de toenmalige hoogleraar criminologie Dessaur bijvoorbeeld, die de keuze voor prostitutie herleidt tot het 'beroerde keuzepakket' dat het patriarchaat vrouwen biedt. Voor vrouwen staan door de bank genomen drie mogelijkheden open: 'een soort slavernij in het huwelijk, een slecht betaald baantje of prostitutie' (Acker & Rawie 1982, 126). In plaats van prostituées brodeloos te maken door de prostitutie af te schaffen, verwacht zij meer heil van een 'fatsoenlijk beleid' dat erop is gericht de autonomie van prostituées te bevorderen. 'Alleen via de weg van zelfbeschikking is ook voor prostituées een enigszins menswaardig bestaan te realiseren' (Dessaur 1979).

De vervlechting tot een samenhangend emancipatiebeleid

In 1981 zegt de toenmalige staatssecretaris Emancipatiebeleid, D'Ancona, toe een conferentie te beleggen waar deskundige vertegenwoordigers uit de vrouwenbeweging, de politiek en de ambtenarij de mogelijkheid zal worden geboden 'een bijdrage te leveren aan het formuleren van ideeën en suggesties voor een samenhangend overheidsbeleid met betrekking tot seksueel geweld.' Haar opvolgster, Kappeyne van de Coppello, lost deze belofte een jaar later in en zij organiseert een besloten conferentie in Kijkduin. De resultaten van deze bijeenkomst leveren een doorbraak op in de strijd voor arbeidsrechtelijke erkenning van prostitutie als beroep.

Uit het verslag dat Acker & Rawie (1982, 123-133) samenstellen van de beraadslagingen binnen 'de discussiewerkgroep prostitutie' blijkt dat er enig geharrewar is tussen de zaakwaarnemers over de vraag of het onderwerp prostitutie onder de noemer van het thema van deze conferentie valt. Moet prostitutie worden aangemerkt als seksueel geweld of als een gewoon beroep? De Mr A. de Graaf Stichting krijgt steun van

de inleidster, de sociologe Vega, die prostitutie als arbeid definieert en daarmee de toon zet voor de besprekingen. Ook ziet zij kans de discussie te beperken tot de zogenoemde 'reguliere prostitutie'. Zij vindt het onverstandig die over één kam te scheren met vormen van 'gedwongen prostitutie', zoals vrouwenhandel en sekstoerisme. Dat zal geen bruikbare beleidsaanbevelingen opleveren, meent zij.

Als de aanwezigen het erover eens zijn dat het uitgangspunt is dat prostitutie 'gewoon betaald werk' is, leggen zij zich toe op het ontwikkelen van beleidstrategieën die moeten leiden tot een verbetering van de arbeidspositie van prostituées. Voorop staat dat de autonomie van vrouwen moet worden bevorderd, zodat zij voortaan zelf hun werk kunnen organiseren. Er wordt gepleit voor de oprichting van een coöperatieve vereniging van prostituées die zelfstandig een kleinschalig prostitutiebedrijf willen exploiteren. Daarvoor is noodzakelijk dat het 'bordeelverbod' wordt afgeschaft. Omdat het niet reëel is op korte termijn de beoogde zelfstandige bedrijfsvoering door vrouwen te realiseren, moet er een overgangsfase worden gecreëerd waarin mannelijke exploitanten worden geduld. Daarna zullen hun bordelen en seksboerderijen hard moeten worden aangepakt.

Aanbevolen wordt eerst onderzoek te doen om inzicht te krijgen in 'wat een normaal soort bordel is' en hoe prostitutiebedrijven onder leiding van vrouwen, zowel bedrijfs-economisch, fiscaal als juridisch vorm moeten krijgen. Voorts dient de overheid vrouwen aan te sporen zich zelfstandig te vestigen door subsidies te verstrekken en praktische voorlichting te geven over kleinschalige bedrijfsvoering. En tot slot moet de overheid maatregelen treffen om vrouwen die er mee willen ophouden, daartoe in de gelegenheid te stellen. Hier denkt de werkgroep aan 'huisvesting buiten het prostitutiemilieu en schuldsanering' (Acker & Rawie 1982, 132).

Het keerpunt

De voorstellen van de zaakwaarnemers vinden in enigszins aangepaste vorm hun neerslag in de nota *Bestrijding van sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. In de definitieve versie die in 1984 aan het parlement wordt aangeboden, wordt aangekondigd dat het 'bordeelverbod' zal worden geschrapt om een verbetering van de arbeidspositie van

prostituées mogelijk te maken. Ook de strafbepalingen omtrent het souteneurschap zullen worden gewijzigd in de zin dat 'souteneurschap dat gepaard gaat met dwang' niet langer een overtreding oplevert maar een misdrijf. En voorts zal de zelfstandige bedrijfsvoering door prostituées worden bevorderd.

Het uitgangspunt van het prostitutiebeleid is de keuzevrijheid van prostituées: 'Op grond van het recht op fysieke en psychische integriteit van vrouwen en hun recht op seksuele zelfbeschikking, zouden vrouwen de vrijheid moeten hebben al dan niet voor prostitutie als beroep te kiezen'. Op zich is dit een radicale breuk met de abolitionistische wetgeving. De staatssecretaris, Kappeyne van de Coppello, is evenwel van mening dat het 'bij sommige groepen vrouwen' aan een dergelijke keuzevrijheid schort. Zij worden tot prostitutie gedwongen of het wordt hun onmogelijk gemaakt ermee te stoppen. Zij veronderstelt dat dit vooral voor straatprostituées zal gelden, maar onderzoek naar de aard en omvang van dwang- en geweldsmisdrijven in de hele branche zal moeten uitwijzen in welke mate vrouwen daar het slachtoffer van zijn.

De aanbeveling onderzoek te laten doen naar de mogelijkheden voor een zelfstandige bedrijfsvoering door vrouwen, heeft niet meer opgeleverd dan dat 'onderzocht zal worden in hoeverre een dergelijk onderzoek wenselijk en mogelijk is.' De staatssecretaris stelt andere prioriteiten. Zij meent dat het prostitutiebeleid zich niet mag beperken tot enkel de rechtspositie van prostituées: 'Gezien de taboes die op dit moment nog rusten op het prostituéé zijn en de geïsoleerde positie' acht zij het noodzakelijk extra aandacht te schenken aan de gezondheid en het welzijn van prostituées. Daarvoor is noodzakelijk dat de 'lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg' beter toegankelijk worden voor deze vrouwen en voorts dienen er voorzieningen te worden gecreëerd voor de opvang en hulpverlening aan prostituées die het slachtoffer zijn van seksueel geweld. Tot slot zal bij instellingen en personen die beroeps- halve met prostituées te maken krijgen 'een bewustwording op gang moeten komen dat prostitutie een beroep is'.

Anders dan men in deze context zou verwachten, definieert de staatssecretaris prostitutie niet vanuit een beroepsperspectief. Voor haar is primair van belang of 'het tegen betaling verrichten of dulden van seksuele handelingen' gepaard gaat met dwang of geweld omdat daarmee de integriteit van prostituées wordt geschonden. In de nota wordt

uit de strijd voor arbeidsrechtelijke erkenning van prostitutie als beroep in feite een beleid afgeleid dat is gericht op de individuen die zich met dit beroep inlaten. Deze 'diversie' legt de basis voor een proces van 'widening the net' (Cohen 1985), een metafoor die in de criminologie vaak wordt gehanteerd om te verklaren hoe het komt dat de invoering van alternatieve straffen niet geleid heeft tot de beoogde daling van de gevangenispopulatie, maar er juist toe heeft bijgedragen dat nu méér en nieuwe sociale categorieën in aanmerking komen voor sanctionerende maatregelen van toezichthoudende instanties (vergelijk bijvoorbeeld Duipmans 1993).

Welzijn en gezondheid

Aanvankelijk waken de zaakwaarnemers er zorgvuldig voor dat de beroepsprostitutie³ wordt vereenzelvigd met andere vormen van prostitutie. Daarmee treden zij in het voetspoor van de zaakwaarnemers van Nederlandse homoseksuelen die in de jaren zestig ook de deugdzaamste 'homofielen' voor het voetlicht plaatsten. Het isoleren van de meest respectabele personen uit deze gestigmatiseerde categorie gaat gepaard met het aanscherpen van de definities van homoseksualiteit en homoseksuelen. Die worden ontdaan van disreputabele bestanddelen die de emancipatie in de weg kunnen staan (Van Stolk 1991).

Dat gebeurt hier ook. Vooral de zaakwaarnemers van de Mr A. de Graaf Stichting hameren aan het eind van de jaren zeventig voortdurend op het onderscheid tussen beroepsprostitutie, gelegenheidsprostitu-

³ In navolging van Heyl (1979, 221) ga ik uit van een definitie die zowel door de betrokkenen zelf als door onderzoekers die een beroeps-sociologische studie van prostitutie hebben gemaakt, wordt gehanteerd: 'De term professioneel vestigt de aandacht op de status die de vrouw in de "bisnis" verworven heeft en verwijst naar de ervaren, vakbekwame en actieve prostituée die binnen de prostitutiewereld als lid wordt erkend'. Wie in de 'bisnis' zit, maakt deel uit van een op zichzelf staande 'sociale wereld' met eigen normen, waarden en beheersingstechnieken waarmee men zich afschermt tegen amateurs. Hier trekt men hoofdzakelijk op met erkende collega's die elkaar op de hoogte houden van alles wat zich in de 'bisnis' voordoet. De overige categorieën seksuele dienstverleners blijven verstoken van de informatie die het de beroeps mogelijk maakt deze bedrijvigheid lang vol te houden. Associaties met collega's worden daarom beschouwd als een essentieel kenmerk van professionaliteit (Heyl 1979; Hirschi 1962; Kamel 1983; Luckenbill 1986; Van der Poel 1991; Rolph 1955).

tie ('een privé-aangelegenheid') en jeugdprostitutie (een verzamelterm voor prostitué(e)s onder de 18). Tot deze laatste categorie rekenen zij met name de 'heroïneprostitué(e)s'. Wat deze meisjes en jongens volgens de Stichting onderscheidt van de beroepsprostituées is dat zij niet zoals de laatsten, vrijwillig voor dit beroep hebben gekozen en geen deel uitmaken van het reguliere prostitutiemilieu, 'de bisnis'. In *De Volkskrant* (22 juli 1978) stellen de woordvoerders van de Mr A. de Graaf Stichting dat drugsverslaafde prostitué(e)s 'niets te maken hebben met de gewone prostitutie: het is een totaal ander slag mensen. Eerst is er de verslaving aan heroïne, pas dan komt de prostitutie om aan het vele geld te komen, nodig om heroïne te kopen. Dat probleem moet je dan ook via de verslaving aanpakken en niet via de prostitutie'. Waar zij voor de beroepsprostitutie arbeidsrechtelijke erkenning voorstaan, menen zij dat jeugdprostitutie een verschijnsel is dat met alle mogelijke middelen de kop ingedrukt dient te worden (vergelijk Visser 1981).

De staatssecretaris negeert dit pleidooi voor een tweesporenbeleid. In de nota *Bestrijding van sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes* verwerkt zij ook de aanbevelingen die in januari 1984 zijn gedaan tijdens de studieconferentie 'Prostitutie en Gemeentelijk Beleid' in Amsterdam.⁴ Hier wordt de 'heroïneprostitutie', waarin volgens de aanwezigen 'ook veel dwangelementen zitten', als vanzelfsprekend ingelijfd bij de beroepsprostitutie (vergelijk Acker 1984). De staatssecretaris neemt dit standpunt over en daarmee geeft zij het emancipatieproces (onbedoeld) een andere wending. In het nieuwe prostitutiebeleid wordt immers veel waarde gehecht aan het bevorderen van de gezondheid en het welzijn van prostituées en vooral 'heroïneprostituées' lenen zich daar goed voor. Bij de professionele prostituées stuiten de hulpverleners op 'een gebrek aan hulpvragen' en hun aandacht richt zich in de jaren tachtig in toenemende mate op de problemen van drugsverslaafde prostitué(e)s.

Opmerkelijk is de innige en symbiotische relatie die tussen hulpverleners en onderzoekers ontstaat. Hulpverleners blijken dringend behoefte

⁴ Deze conferentie heeft tot doel op gemeentelijk niveau een samenhangend prostitutiebeleid te ontwikkelen waarin maatregelen om de positie van prostituées te verbeteren, alsook die op het terrein van openbare orde, ruimtelijke ordening, volksgezondheid, hulpverlening en de bemoeienis van politie en justitie met prostitutie, beter op elkaar kunnen worden afgestemd (Acker 1984).

te hebben aan gegevens omtrent de sociale achtergronden en levensomstandigheden van deze categorie prostitué(e)s en de Mr A. de Graaf Stichting is de aangewezen instantie zulk onderzoek te stimuleren. Daar is men van mening dat onderzoek 'beleidsrelevant' moet zijn, dat wil zeggen: het moet materiaal opleveren waar hulpverleners mee geholpen zijn. Daardoor wordt het onderzoek naar prostitutie in hoge mate bepaald door vragen die bij hulpverleners leven en zij willen vooral weten welke problemen hun cliënten ondervinden.

Deze selectieve aandacht voor problematische situaties brengt een classificatieproces met zich mee dat het stigma dat prostitutie aankleeft, versterkt (Engbersen & Van der Veen 1992). Scott (1970, 282) legt de principes bloot die aan dit proces ten grondslag liggen:

'(...) experts have a considerable amount of freedom to define and conceptualize stigmatizing conditions. By this, I mean that they are free to emphasize any one of a great many themes in the life experiences of the stigmatized in order to tailor the conception of stigma to the political and economic realities confronting experts and helping organizations (...) The freedom to do this is afforded the expert because his client is basically powerless to resist it. It is important to recognize that one reason why this can be done is that the experts' definitions can become real simply by creating a general consensus and conviction that they are real'.

De opkomst van de ziekte aids werkt in dit proces als katalysator. Uit een onderzoek onder intraveneuze druggebruikende straatprostituées blijkt dat niet minder dan twintig van de drieënveertig geteste vrouwen sero-positief zijn (Coutinho 1986). Dan wordt bekend dat ook één vaste klant van deze prostituées geïnfecteerd is en epidemiologen uiten de vrees dat intraveneuze druggebruikende prostituées een belangrijke schakel vormen in de verspreiding van het aids-veroorzakende virus. Onmiddellijk gaan er stemmen op die pleiten voor maatregelen tegen 'heroïne prostitutie'. De toon wordt gezet door de viroloog Goudsmit die in een gerucht makend artikel in *NRC-Handelsblad* (29 oktober 1986) een aantal suggesties doet om te voorkomen dat nog méér klanten geïnfecteerd raken.⁵ In de daaropvolgende maanden verschijnt een

⁵ Strikt toezicht op de naleving van het 'tippelverbod'; heroïneprostituées, 'misschien zelfs alle prostituées', verplichten tot periodieke aids-testen; een levenslang werkverbod voor sero-positieve prostituées; en vrije, ongelimiteerde heroïneverstrekking in de vorm van gevulde spuiten.

vloedgolf van perspublicaties en ingezonden brieven waarin veelvuldig wordt aangedrongen op soortgelijke maatregelen. Ook de omroepen besteden op radio en televisie veel aandacht aan deze kwestie.

In de 'moral panic' die nu ontstaat wordt het gevaar dat intraveneus druggebruik door prostituées oplevert, getransformeerd tot iets anders. Aids wordt een ziekte die inherent is aan prostitutie: alle prostituées worden erop aangezien. Deze visie slaat vervolgens over op de jongensprostitutie (vergelijk Van der Poel 1989). De zaakwaarnemers nemen het op tegen de morele ondernemers die een kruistocht tegen de prostitutie aanstichten. In de publicaties van de zaakwaarnemers van de Mr A. de Graaf Stichting zijn het niet de prostitué(e)s die als zondebok fungeren, maar een categorie klanten ('kamikazepiloten' volgens Van Mens 1989) die zich niets aantrekt van de risico's en geen genoegen wil nemen met veilige seksuele technieken. De prostitué(e)s valt naar de mening van de deskundigen bij de Mr A. de Graaf Stichting niets te verwijten. Zij willen wel veilig werken, maar zijn vaak niet in staat het gevaar van besmetting te vermijden. Dit onvermogen schrijven zij enerzijds toe aan de machtsbalans tussen exploitanten van prostitutiebedrijven en prostitué(e)s en anderzijds aan die tussen klanten en prostitué(e)s. Exploitanten zouden met het oog op de klandizie hun personeel dwingen tot onveilige seks en onder de zelfstandig opererende prostitué(e)s zijn er velen die door verslaving of een zwervend bestaan niet bij machte zijn enige kieskeurigheid aan de dag te leggen bij de acceptatie van klanten (Scholtes 1987). Volgens de medewerkers van de Mr A. de Graaf Stichting is het belang van de volksgezondheid gediend met het treffen van maatregelen die erop gericht zijn 'adequaate actie te ondernemen om verspreiding van seksueel overdraagbare aandoeningen via de prostitutie tegen te gaan' (Scholtes 1987, 198). Behalve preventie in de vorm van voorlichting, controle en begeleiding, adviseren zij ook de hulpverlening aan prostitué(e)s te intensiveren. Voorkómen moet worden dat besmette prostitué(e)s door het ontbreken van alternatieven blijven doorwerken. In dit kader bepleiten zij een zogenaamde 'uittreeregeling voor prostituées', een plan dat overigens al dateert van vóór het aids-tijdperk. Nu de Nederlandse overheid zich vrijgevigter dan ooit betoont en grote sommen geld beschikbaar stelt om het gevaar van een aids-explosie onder prostitué(e)s te keren, verzetten zaakwaarnemers, hulpverlenende instanties en onderzoekers de bakens.

In deze periode wordt het niet meer opportuun geacht te vragen wat onder prostitutie moet worden verstaan. Alles wat daar naar zweemt wordt eenvoudigweg onder die noemer gebracht. Dit brengt met zich mee dat het onderscheid tussen de verschillende vormen van prostitutie volledig vervaagt, terwijl er nooit een enkele aanwijzing is geweest dat de beroeps prostitutie een schakel vormt in de verspreiding van het aids-veroorzakende virus.

Dwang en geweld

De tweede pijler van het overheidsbeleid is het inventariseren 'van de aard en omvang van dwang- en geweldsmisdrijven jegens prostituées'. Dit onderzoek is in handen van feministische onderzoekers die zich opwerpen als sociale hervormers. Hun standpunten laten zich het best omschrijven als een kruisbestuiving tussen het radicaal-feminisme en het liberaliserings-feminisme: 'Wij onderkennen weliswaar het feit dat de prostitutie zoals die nu georganiseerd is, een manifestatie is van asymmetrische verhoudingen tussen de seksen met betrekking tot seks en geld, maar stellen ons desalniettemin op het standpunt dat professionele seksuele dienstverlening een legitieme manier is voor vrouwen om hun geld te verdienen of dat althans zou moeten kunnen zijn' (Vanwesenbeeck, Altink & Groen 1989, 3). Met andere woorden: zij wijzen prostitutie als zodanig niet af, maar er zal het nodige veranderd moeten worden aan de 'asymmetrische verhoudingen' wil deze bedrijfstak op een feministisch verantwoorde manier vorm krijgen. Die verhoudingen 'zijn in structureel opzicht gewelddadig jegens vrouwen in het licht van integriteit, autonomie en zelfbeschikking' (Vanwesenbeeck 1986). Dwang en geweld worden onder één noemer gebracht en gedefinieerd als: 'een schending van de persoonlijke, psychische en/of fysieke integriteit en het zelfbeschikkingsrecht en/of een aantasting van het menselijk lichaam' (Vanwesenbeeck 1986).

Deze a priori's zijn richtinggevend voor het onderzoek naar dwang en geweld. Het doel is de machtsbalans tussen de seksen in het voordeel van prostituées om te buigen. Welnu, het gebrek aan feitelijke kennis over de gang van zaken binnen de prostitutie speelt volgens Vanwesenbeeck (1991) velen die betrokken zijn bij het verbeteren van de positie van prostituées, parten. Om daarin te voorzien is 'openheid

over de problematische kanten van het prostitutiewerk' een voorwaarde: 'in het belang van deze vrouwen moeten misstanden aan de kaak worden gesteld'. Het gaat deze sociale hervormers in de eerste plaats om lotsverbetering en niet om een zo precies en eerlijk mogelijk beeld te geven van het prostitutiewerk.

Het begint in 1986 met een exploratief onderzoek dat tot doel heeft het inzicht te verdiepen 'in de motieven van mannen om geweld te plegen en de redenen, waarom vrouwen zich daar, al of niet vrijwillig, aan onderwerpen'. Vanwesenbeeck heeft negentien interviews gehouden met respectievelijk acht (ex-)prostituées, negen hulpverleners (m/v) en twee functionarissen van de zedenpolitie. Voorts heeft zij tijdens 'oriënterende uitstapjes' met zo'n tien-vijftien betrokkenen een praatje aangeknoopt en op de brieven die zij naar twintig politiekorpsen stuurt komen dertien reacties.

De resultaten van een dergelijk beperkt en explorerend onderzoek kunnen methodologisch gezien niet worden gegeneraliseerd over de hele prostitutiewereld, maar daar wordt niet moeilijk over gedaan, noch door de onderzoekster noch door anderen die zich op haar bevindingen baseren. Zo schrijft de voormalige staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Ter Veld, in het voorwoord van het vervolgonderzoek (Vanwesenbeeck, Altink & Groen 1989):

'In het genoemde vooronderzoek werd geconstateerd, dat de positie van prostituées zelden comfortabel is en dat hun leef- en arbeidsomstandigheden variëren van matig tot slecht. Tevens constateerde de onderzoekster, dat de prostitutie in haar huidige organisatievorm onherroepelijk kenmerken van dwang en geweld in zich draagt en *alle* prostituées daar in mindere of meerdere mate slachtoffer van worden (cursivering S.v.d.P.)'.

In het vervolgonderzoek gaan de onderzoeksters na hoe prostituées het hoofd bieden aan 'belastende omstandigheden' die voortvloeien uit het stigma en de daarmee verbonden marginale maatschappelijke positie enerzijds en die anderzijds het produkt zijn van beroepsgebonden situaties. Dit onderzoek levert een breed scala aan gegevens op over lichamelijke klachten, psycho-sociale problemen en geweldservaringen. In een publikatie die twee jaar later verschijnt, bekennen de onderzoeksters dat zij zich uitsluitend op de problemen van prostituées hebben gericht en dat geeft, zo menen zij nu, wel een enigszins vertekend beeld: 'Het gaat nauwelijks over de leuke kanten van het vak,

hoewel uit de cijfers blijkt dat er wel degelijk een groep vrouwen is die zich goed voelt in het vak en het leven' (Altink, Groen & Vanwesenbeeck 1991). Wat heeft deze selectieve aandacht voor problematische situaties voor gevolgen?

Nadat eerst de verslaafde prostituées beleidsmatig zijn ingelijfd bij de beroepsprostituées, krijgen zij er nu ook de slachtoffers van vrouwenhandel bij, voor wie tot dan nog een afzonderlijk beleid wordt gevoerd dat overigens weinig om het lijf heeft. Het kost de vrouwenbeweging in de jaren tachtig de grootste moeite om vrouwenhandel op de politieke agenda te krijgen (Wijers 1988). Als schakel fungeert Buijs, beleidsmedewerkster bij de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid. Zij heeft samen met Verbraken een onderzoeksrapport over vrouwenhandel opgesteld waarin op basis van strafdossiers en gegevens van instanties en personen die beroepshalve met dit verschijnsel te maken krijgen een inventarisatie wordt gemaakt. Buijs (1987, 94) komt mede door de bevindingen uit het explorerende onderzoek van Vanwesenbeeck (1986) tot de slotsom dat er geen 'scherpe scheiding tussen "vrije" prostituées en prostituées die onder dwang moeten werken valt te trekken':

'Er is een vloeiende overgang, want ook veel niet-verhandelde prostituées hebben weinig bewegingsvrijheid en zijn gebonden om geldbedragen af te staan aan pooiers, beschermers en exploitanten. De vrijheid van de meeste "vrije" prostituées is maar relatief. Er zijn er slechts enkelen die op hun eigen voorwaarden en onder behoorlijke omstandigheden kunnen werken. Het overgrote deel van de prostitutiewereld wordt beheerst door mannen (en enkele vrouwen), die op allerlei manieren aan de prostitutie trachten te verdienen. De organisatie van de prostitutie en de organisatie van de vrouwenhandel lopen dan ook voor een deel in elkaar over'.

Maar wat wordt hier onder vrouwenhandel verstaan?

Buijs en Verbraken vatten dit verschijnsel tamelijk ruim op. De onderzoeksters kunnen zich niet voorstellen dat vrouwen zelfstandig uit Azië, Zuid-Amerika en Afrika naar Nederland komen om in de prostitutie te werken. Zij achten het aannemelijk dat de meeste buitenlandse prostituées hier via enigerlei vorm van vrouwenhandel naar toe zijn gehaald. Op grond van deze argumentatie wordt het aantal buitenlandse prostituées beschouwd als een indicatie voor de omvang van dit verschijnsel in Nederland. De onderzoeksters concluderen: 'Hoewel harde gegevens ontbreken, zijn er duidelijke signalen dat vrouwenhandel geen

marginaal verschijnsel is, doch dat het waarschijnlijk om duizenden gevallen gaat' (Buijs & Verbraken 1985).⁶

Deze vereenzelviging van buitenlandse prostituées met vrouwenhandel levert een nieuw probleem op. In de Eerste en Tweede Kamer verenigt een aantal parlementariërs van het CDA en de kleine christelijke partijen zich aan het eind van de jaren tachtig tot een anti-prostitutielobby. Deze volgt het spoor dat CDA-senator Wagemakers uitzet. Dit Eerste Kamerlid kan zich om velerlei redenen⁷ niet vinden in het wetsvoorstel dat behelst de exploitatie van prostitutiebedrijven te legaliseren, door de bedrijvigheid te onderwerpen aan een gemeentelijk vergunningenstelsel. Wagemakers bepleit het handhaven van het 'bordeelverbod', maar heeft nog onvoldoende aanhang om de besluitvorming in de door hem gewenste richting om te buigen. In de euforie over de op handen zijnde legalisering dringen de zaakwaarnemers er bij het parlement op aan de Wet Arbeid Buitenlandse Werknemers toe te passen om buitenlandse prostituées een tewerkstellingsvergunning toe te kennen. Dit voorstel sluit aan op de ophef over illegale vreemdelingen en de CDA-senator grijpt zijn kans. Hij attendeert de Minister van Justitie, Hirsch Ballin, erop dat in het schrappen van het 'bordeelverbod' het gevaar schuilt dat exploitanten een ontombare stroom 'exotische vrouwen naar Nederland halen'. Zij hoeven voor een tewerkstellingsvergunning slechts aannemelijk te maken dat buitenlandse vrouwen over kwaliteiten beschikken die Nederlandse prostituées ontberen en een smoesje is gauw gemaakt (Van Alten 1991). In de novelle die in februari 1992 openbaar wordt, stelt de Minister van Justitie voor om het tewerkstellen van visumplichtige prostituées van buiten de EEG-landen te verbieden. Deze bepaling vloeit volgens de Minister voort uit de overweging dat

⁶ Bij de Stichting tegen Vrouwenhandel neemt men aan dat tien procent van de naar schatting tienduizend buitenlandse prostituées in Nederland, het slachtoffer is van vrouwenhandel. Hieruit volgt dat daar bij negentig procent geen sprake van is. Wellicht ten overvloede: het gaat mij om de getsalmatige verhouding tussen beide categorieën, niet om het waarheidsgehalte van de schattingen. Niemand weet hoeveel buitenlandse prostituées er in Nederland zijn en schattingen van hulpverleners zijn doorgaans aan de hoge kant.

⁷ De CDA-senator stelt zich op het standpunt dat exploitatie van prostitutie 'een moreel verwerpelijke activiteit is' en vanuit die optiek dienen exploitanten verstoken te blijven van alle 'voor het normale bedrijfsleven beschikbare faciliteiten, subsidies, vrijstellingen en vergunningen'. Alle overige bezwaren zijn tot dit standpunt te herleiden.

de overheid geenszins wil bevorderen en ook niet kan toestaan dat - personen 'met name afkomstig uit ontwikkelingslanden', in een prostitutiebedrijf worden tewerk gesteld: 'Zulks zou immers het risico vergroten dat personen als slachtoffers van mensenhandel in een prostitutiebedrijf worden geëxploiteerd' (*Memorie van Antwoord*, nummer 54, 6).⁸

De nieuwe prostituée

Terwijl de zaakwaarnemers zich buigen over kwesties die samenhangen met welzijn, gezondheid, dwang en geweld, richt een aantal prostituées op 17 januari 1985 de Stichting De Rode Draad op. De organisatie beoogt de belangen van alle (ex-)prostitué(e)s te behartigen. Zij heeft geen leden; de achterban van De Rode Draad bestaat volgens een woordvoester uit zo'n honderd sympathisanten die in de prostitutie werkzaam zijn.

Bij De Rode Draad rekenen ze allereerst af met de slachtofferrol die prostituées door feministen wordt toebedeeld. Voor de media vormen zij een ongekende attractie en daar maken ze gebruik van door zich als zelfbewuste prostituées te presenteren die trots zijn op hun beroep en veel voldoening ontlenen aan hun vakvrouwschap. Ook de twee internationale 'hoerencongressen' in 1985 en 1986 bezorgen hen veel publiciteit en de mogelijkheid in betrekkelijk korte tijd velen voor hun standpunten te winnen. Verder worden ze overal uitgenodigd spreekbeurten te komen houden en ze nemen zitting in werkgroepen en commissies waar men zich buigt over aangelegenheden die met prostitutie verband houden (Verbeek 1987). De euforie is evenwel van korte duur.

⁸ Ook de algehele legalisering wordt in deze novelle teruggedraaid. Daartoe wordt lokale overheden een nieuwe bevoegdheid toegekend: zij mogen voortaan zelf bepalen of de exploitatie van prostitutiebedrijven in hun gemeente een legale activiteit wordt of een misdrijf blijft. Deze novelle wordt op 26 mei 1992 met getandenknars door de Tweede Kamer aanvaard. In de Eerste Kamer is voor dit juridisch novum evenwel geen meerderheid te vinden en op 5 november 1993 trekt de Minister van Justitie het uitgeholde voorstel tot opheffing van het 'bordeelverbod' helemaal in. Het 'bordeelverbod' uit 1911 blijft van kracht. Alleen de wijziging van de vrouwenhandelbepalingen blijft nu nog over.

In de overlegorganen krijgen zij te maken met zowel vertegenwoordigers van het gemeentelijk bestuursapparaat op het terrein van politie, volksgezondheid en emancipatie, als met vertegenwoordigers van instanties zoals de GG en GD, de zedenpolitie, de hulpverlening en de Mr A. de Graaf Stichting. Verbeek (1987), de eerste coördinatrice van De Rode Draad, beschrijft in bedekte termen hoe het in die ambtelijke commissies toegaat. Er komt van alles aan de orde: prostitutie en aids, plus de gevaren die dit oplevert voor de samenleving, verplichte medische controle van prostitué(e)s, verplichte registratie van prostitué(e)s, overlastbestrijding, buitenlandse prostituées, vrouwenhandel, gedoogzones, et cetera. De woordvoersters van De Rode Draad houden hardnekkig vast aan de oorspronkelijke oogmerken van de opheffing van het 'bordeelverbod'. Zij menen dat het nieuwe prostitutiebeleid gericht dient te zijn op het verwerven van dezelfde arbeidsrechtelijke rechten en plichten als die in andere beroepssectoren gebruikelijk zijn en op 'het vergroten van de zelfstandigheid en het waarborgen van de integriteit van de prostituées' (Verbeek 1987, 75). Dit standpunt vindt in de gemeentelijke overlegorganen doorgaans weinig gehoor. De prostituées moeten opboksen tegen de aanwassende kritiek dat ze onvoldoende oog hebben voor de vele misstanden in de prostitutie en alleen de belangen van een kleine minderheid behartigen. 'Als je als hoer geen problemen hebt, kun je dood vallen' zegt een verbolgen prostituée over deze bejegening.

In de gemeentelijke overlegorganen waar het nieuwe prostitutiebeleid wordt voorbereid, heeft het tegengaan van 'ongewenste ontwikkelingen' prioriteit gekregen boven destigmatisering. Uitgangspunt is niet langer het verbeteren van de juridische en sociale positie van prostituées zoals staatssecretaris Kappeyne van de Coppello beoogde; men buigt zich over de vraag hoe de bedrijfstak beheersbaar kan worden gemaakt. In deze optiek is het bevorderen van de zelfstandige bedrijfsvoering door prostituées geen haalbare kaart. Dat zou betekenen dat er nog meer prostitutiebedrijven bij komen en dat willen bestuurders op lokaal niveau nu juist voorkomen. Vanuit het oogpunt van openbare orde wordt besloten alleen het huidige aantal bedrijven te handhaven. Om die te beheersen wordt op advies van de Mr A. de Graaf Stichting een 'tweesporenbeleid' ontwikkeld. Dat houdt enerzijds in dat de prostitutie uit de illegale sfeer zal worden gehaald. Dan kan zichtbaar worden wat zich in deze branche afspeelt en kunnen de misstanden

doeltreffend worden aangepakt via een controle- en beheersysteem. Anderzijds dient de (sociaal-economische) noodzakelijkheid die zoveel vrouwen en mannen tot het uitoefenen van dit beroep drijft en die hen er ook in houdt, te worden weggenomen. Daartoe dienen 'hulpverleningscircuits' te worden opgezet waarin instellingen op het terrein van huisvesting, politie, GG en GD, arbeidsbureaus, sociale diensten, hulpverlening, et cetera samenwerken (vergelijk Acker 1984).

Bij De Rode Draad is men fel gekant tegen deze stokpaardjes van beleidsmakers. Aan het eind van de jaren tachtig gooien zij het over een andere boeg: zij verzetten zich tegen de opheffing van het 'borddeelverbod'. Het beoogde vergunningstelsel speelt enkel de exploitanten in de kaart menen ze. Die krijgen de voordelen van het legale ondernemerschap, voor de prostituées rest toenemende controle en hulpverlening. De Rode Draad erkent overigens volmondig dat er vele misstanden in de prostitutie voorkomen. Maar die zouden volgens hen doeltreffend kunnen worden aangepakt door de arbeidsomstandigheden binnen de prostitutie te verbeteren: 'Veel geld wordt op dit moment besteed aan hulpverlening voor prostituées, terwijl die hulpverlening niet per se de emancipatie van prostituées ten goede komt. De Rode Draad eist dat de subsidiegelden aan de emancipatie van hoeren besteed gaat worden, in plaats van aan hulpverlening' (Standpunt van De Rode Draad, 13 mei 1991).

In de gemeentelijke concept-verordeningen die verschijnen, valt op dat de opstellers zich tamelijk terughoudend betonen in het stellen van eisen aan exploitanten van prostitutiebedrijven en dat geldt in het bijzonder het terrein van de bedrijfsvoering. Men wil exploitanten vooralsnog alleen verplichten tot het voeren van een beleid waarin veilige sekstechnieken en condoomgebruik alsook het zelfbeschikkingsrecht van prostitué(e)s centraal staan. Bij gemeentelijke instanties bestaat de vrees dat exploitanten de illegaliteit zullen verkiezen boven de legaliteit als het legale ondernemerschap een grote financiële aderlating met zich meebrengt. Het heeft er desondanks veel van dat de bonafide exploitanten de legalisering reikhalzend tegemoet hebben gezien. Zonder morren passen zij hun bedrijven aan de gemeentelijke eisen aan in de hoopvolle verwachting dat erkenning van hun bedrijfstak een onderscheid teweeg zal brengen tussen bonafide en malafide exploitanten. Zij wensen niet langer vereenzelvigd te worden met lieden zoals 'Dikke Mike', 'Kale Ferry', 'Dirk de Bokser' en vele anderen die als

vrouwenhandelaren snel hun zakken willen vullen door 'de meisjes' als lijfeigenen te behandelen (De Stoop 1992).

De nieuwe exploitant

Op 26 september 1991 richt een aantal exploitanten een eigen organisatie op: de Vereniging Exploitanten van Relaxbedrijven (VER). De vereniging beoogt de belangen van exploitanten te behartigen en in het verlengde hiervan wordt veel waarde gehecht aan het opvijzelen van het imago van de bedrijfstak. De organisatie telt in maart 1993 honderdvijftig leden. Zij stellen zich op het standpunt dat de branche moet worden gezuiverd van lieden die zich niets aantrekken van de fundamentele gedragscodes. Als toelatingseis voor het lidmaatschap geldt dat de betrokkene zich (met uitzondering van het overtreden van het 'borddeelverbod') niet schuldig heeft gemaakt aan strafbaar gestelde gedragingen. Binnen de vereniging is geen plaats voor collega's voor wie het exploiteren van een prostitutiebedrijf een bijverdienste is naast drugs-, wapen- en vrouwenhandel. Maar men heeft het ook niet op collega's die het voortbestaan van hun bedrijf enkel veilig kunnen stellen door slachtoffers van vrouwenhandel te kopen van handelaren die hun overschotten proberen te slijten. Als een exploitant er niet in slaagt vrouwen op een vrijwillige basis voor zijn bedrijf te winnen, is dat volgens de voorzitter van de VER, Klein Beekman, een aanwijzing dat de bedrijfsvoering daar niet in orde is. Van zulke malafide collega's wenst men zich nadrukkelijk te distantiëren. Nieuwe leden worden ingeschreven als aspirant-lid en zij krijgen een proeftijd van een jaar opgelegd. Om zich ook tegenover buitenstaanders te kunnen onderscheiden van de beunhazen in hun branche, is het plan opgevat een kwaliteitsmerk in te voeren. Dit komt erop neer dat prostitutiebedrijven waar prostitué(e)s en klanten behoorlijk worden behandeld, voortaan herkenbaar zullen zijn aan een bordje op de deur: 'Eroticakeur' (*De Volkskrant*, 6 maart 1993). Voorts wordt gedacht aan het instellen van een tuchtcommissie waartoe klanten en prostitué(e)s zich met klachten kunnen wenden.

Ook bij De Rode Draad doen zich ontwikkelingen voor die duiden op een streven naar kwaliteits- en marktbeheersing. Hier redeneert men dat de erkenning van prostitutie als beroep met zich meebrengt dat er

een erkende beroepsopleiding voor aankomende prostitué(e)s moet komen (*Trouw*, 15 november 1991). De Rode Draad wordt regelmatig benaderd door meisjes die een prostitutiecarrière overwegen en zij vragen advies omtrent hoe en waar zij het best hun entree kunnen maken. Zij willen doorgaans ook weten welke capaciteiten en vaardigheden zij nodig hebben om dit beroep uit te oefenen. Om in deze behoefte te voorzien wordt 'De Rode School' opgericht waar novieten in een informele sfeer onderricht krijgen van een ervaren prostituée die hen de fijne kneepjes van het vak bijbrengt en die hen ook instrueert hoe zij veilig kunnen werken. Voor prostitué(e)s die als zelfstandig ondernemer een eigen prostitutiebedrijf willen beginnen bestaan plannen om in samenwerking met de Dienstenbond van de FNV een management-cursus te ontwikkelen. Uit deze ontwikkelingen valt op te maken dat de zaakwaarnemers van De Rode Draad en de Vereniging Exploitanten van Relaxbedrijven een andere weg inslaan dan die uit de gevestigde samenleving.

Slot

De strijd voor arbeidsrechtelijke erkenning van prostitutie als beroep heeft betrekkelijk weinig vruchten afgeworpen. Terwijl men zou kunnen redeneren dat dit fiasco te herleiden is tot de kracht van morele waarden omtrent onkuisheid (vergelijk Boutellier 1987, Pheterson 1986), is zo'n verklaring toch onbevredigend in het licht van de weerklank die het streven naar maatschappelijke integratie van prostitutie bij de start van het emancipatieproces vindt. Zowel in de Verenigde Staten als in Nederland toont men zich aanvankelijk gevoelig voor de argumentatie van zaakwaarnemers die prostituées van hun rechteloze positie en hun stigma willen verlossen. Hierbij valt op dat zolang de beroepsprostituées de beeldvorming monopoliseren, de publieke opinie zich snel wijzigt. Het emancipatieproces stagneert en slaat snel om in het tegendeel als blijkt dat prostitutie ook slachtoffers voortbrengt.

Die 'ontdekking' brengt een vicieuze cirkel van zichzelf waarmakende voorspellingen teweeg. Op grond van feministische analyses over de machtsverschillen tussen de seksen wordt als vanzelfsprekend aangenomen dat prostituées daar nog meer dan andere vrouwen de dupe van zullen zijn. Deze hypothese wordt getoetst door onderzoekers die

uitsluitend naar problematische situaties op zoek gaan en hun bevindingen vervolgens generaliseren voor de hele prostitutiepopulatie. Hierdoor verschuift de aandacht van de beroepsactiviteit naar de psychosociale kenmerken van de individuen die zich daarmee inlaten. Dit brengt met zich mee dat het aantal categorieën prostituées waarop het overheidsbeleid van toepassing is, sterk uitbreidt. Deze inlijvingen plus de consequent volgehouden selectieve aandacht voor problematische categorieën prostituées hebben ertoe geleid dat het stigma dat prostitutie aankleeft, eerder is versterkt dan verzwakt. Tegenwoordig monopoliseren de problematische categorieën de beeldvorming over prostitutie, zozeer zelfs dat zij door vrijwel iedereen als de kern van de prostitutiewereld worden beschouwd. De professionele prostitué(e)s zijn zodoende gereduceerd tot een onbeduidend bijverschijnsel.

We stuiten hier op een verschijnsel dat door Elias en Scotson (1965, 28) wordt bestempeld als 'pars pro toto stigmatisering': de vorming van een algemeen beeld over een categorie buitenstaanders op basis van haar 'minderheid van de slechtsten'. Wie binnen de wereld van de prostitutie als 'de slechtsten' worden aangemerkt, alsook de betekenissen die aan die kwalificatie worden toegekend, zijn aan veranderingen onderhevig. Welke kant het opgaat is afhankelijk van een tijdgebonden maatschappelijke waardering voor prostitutie en die varieert met de sociale en culturele context waarbinnen deze bedrijvigheid vorm krijgt (Boutellier 1987).

Na de Tweede Wereldoorlog vindt de mental health beweging, die streeft naar een gezonde samenleving waarin geen plaats is voor zedeloosheid, in Nederland veel weerklank. Prostitutie wordt bestempeld als een 'infectiehaard'. In deze sociale context bestaat 'de minderheid van de slechtsten' uit een harde kern voor wie prostitutie een lucratief en full-time beroep is '(...) omdat er mee wordt gedemonstreerd, dat het mogelijk is zich door anti-sociaal levensgedrag zeer ruime middelen te verzekeren. Dit is een voortdurende belediging van allen die zich door hard werken een bescheiden inkomen verschaffen, iets wat een geordende maatschappij niet werkeloos kan aanzien, zonder de grondslagen der samenleving zelf in gevaar te brengen' (Stoffels 1962, 51-52). Deze harde kern is volgens de (abolitionistische) commissie 'Maatschappelijk werk en prostitutie' (1962, 10) de meest zichtbare groepering en zij wordt omgeven door gelegenheidsprostituées, die net als de prostituanten, pendelen tussen 'het leven' en 'de wereld aan de overzijde'. In

het sociale klimaat van de jaren zeventig kan de Mr A. de Graaf Stichting het emancipatiestreven op deze beeldvorming enten. De 'minderheid van de slechtsten' wordt nu op grond van haar vakbekwaamheid aangemerkt als de besten. Maar wie wordt dan 'de minderheid van de slechtsten'?

Er zijn in feite drie categorieën kanshebbers: de Mr A. de Graaf Stichting opteert voor 'kinderprostitutie', de vrouwenbeweging voor slachtoffers van vrouwenhandel en voor de lokale bestuurders zijn het de 'heroïneprostituées'. Alle drie zijn 'nieuwe' vormen van prostitutie. De pogingen om kinderen en slachtoffers van vrouwenhandel op te sporen leveren betrekkelijk weinig concrete gevallen op (vergelijk Manni 1982, Buijs & Verbraken 1985), zodat deze problemen niet zichtbaar gemaakt kunnen worden. Dat de problematiek van de 'heroïneprostituées' wel voor het voetlicht komt, kan worden herleid tot de afnemende verdraagzaamheid tegenover 'deviante' subculturen in het algemeen. Dit proces komt het eerst in de grote steden op gang.⁹

De jaren zestig hebben een stedelijke exodus te zien gegeven en de stadsbesturen is er veel aan gelegen dit proces te keren. Zij willen de steden weer aantrekkelijk maken voor de economisch meest draagkrachtigen. De achterblijvers verenigen zich tot buurtcomités die verzet bieden tegen wat zij ervaren als de verloedering van hun buurt. Daar maakt ook de explosieve toename van de seksindustrie in de jaren zeventig deel van uit. In deze sociale context wordt prostitutie in de eerste plaats een probleem van openbare orde. De 'heroïneprostituées' fungeren vanuit deze optiek als 'de minderheid van de slechtsten'. Zij zijn in de grote en middelgrote steden voorwerp van zowel zorg als ergernis. Niemand weet wat men met deze nieuwe categorie prostituées aanmoet en op advies van de deskundigen bij de Mr A. de Graaf Stichting wordt in verschillende gemeenten door bestuurders een 'gedoogzone' ingesteld waaraan ook een 'huiskamerproject' wordt verbonden. De 'huiskamers' fungeren onder andere als schakel tussen prostituées en hulpverlenende instanties. Ieder verschijnsel dat in de jaren tachtig als sociaal probleem wordt aangemerkt, kan vanuit deze 'huiskamers'

⁹ Zie voor een uitvoerige beschrijving van de wijze waarop deze wending in stedelijk beleid en mentaliteit de weg vrij maakt voor de sociale constructie van 'het heroïnehoertje' als de prototypische straatprostituée: F. Bovenkerk, M. Dankoor, P. Ligtvoet, S. Nijboer, S. van der Poel, S. Tan, N. van de Ven e.a., (1993) *Een veilige plek. 'Huiskamers' voor straatprostituées*.

zichtbaar worden gemaakt: drugs, overlast, verloedering, een gebrekkig normbesef, criminaliteit, aids, dwang, geweld, et cetera. Op lokaal niveau wordt het emancipatiestreven van prostituées in hoge mate ondergeschikt gemaakt aan het beheersen van zulke problemen. Vele instanties en personen raken betrokken bij het normaliseren van wat zij als prostitutie aanmerken en zij hebben allemaal hun eigen stokpaardjes. Dit dolgedraaide emancipatieproces krijgt zijn beslag zonder dat individuele actoren kunnen overzien wat er gaande is.

Als aan het eind van de jaren tachtig de eerste gemeentelijke concept-verordeningen verschijnen, heeft het er op het eerste gezicht veel van dat de legalisering de exploitanten méér zal opleveren dan de prostituées. Zij krijgen de voordelen van het legale ondernemerschap, maar de beoogde verbetering van de maatschappelijke positie van prostituées is erbij ingeschoten. Daar wordt door zowel De Rode Draad als de zaakwaarnemers uit de vrouwenbeweging veel ophef van gemaakt en dat alarmeert CDA-senator Wagemakers. Maar de zaakwaarnemers van prostituées vergissen zich. Bonafide exploitanten zitten in hetzelfde schuitje als professionele prostituées. Hun 'minderheid van de slechtsten' bestaat uit exploitanten voor wie het exploiteren van een prostitutiebedrijf een bijverdienste is naast drugs-, wapen- en vrouwenhandel. Nu de parlementaire anti-prostitutielobby erin geslaagd is de prostitutie te transformeren van een arbeidsrechtelijk vraagstuk tot een moreel, strafrechtelijk probleem, zijn het niet langer de 'heroïneprostituées' die als 'minderheid van de slechtsten' fungeren. Over deze categorie prostituées horen we weinig meer. Dat wil niet zeggen dat zij er niet meer zijn, noch dat hun situatie is veranderd. In de jaren negentig is de sociale context gewijzigd en dit brengt met zich mee dat zij van deze positie worden verdrongen door de slachtoffers van vrouwenhandel.

In het huidige sociale klimaat zijn de daders aan de beurt. Aangenomen mag worden dat de beeldvorming over de bonafide exploitanten in de jaren negentig een soortgelijke ontwikkeling te zien zal geven als die over professionele prostituées in de jaren tachtig. Ze zullen allemaal worden vereenzelvigd met georganiseerde misdaad, één van de sociale problemen van de jaren negentig. De voedingsbodem is al aanwezig. Als de bonafide exploitanten er niet in slagen dit proces te keren, zijn ze bij de komende eeuwwisseling weer even ver als bij de

vorige: toen werden alle exploitanten aangemerkt als 'gevaarlijke parasieten'.

Interessant is dat zich momenteel binnen de prostitutiewereld zelf een tegengestelde ontwikkeling voordoet. Men zou de aanstichters kunnen bestempelen als 'een minderheid van de besten'. Het ontluikende afbakingsproces waardoor beunhazen uit de gelederen worden gebannen en een erkende opleiding wordt bepleit als middel om de kwaliteit van de beroepsuitoefening te verbeteren, sluit naadloos aan bij ontwikkelingen die zich in het verleden binnen andere onbeschermd (academische) beroepen hebben voorgedaan (vergelijk Brinkgreve, Onland & De Swaan 1979, De Swaan 1991, Van Vegchel 1991). Wat zich nu in de beroeps prostitutie voordoet, is voor medici en psycho-therapeuten de eerste stap geweest op weg naar erkenning van hun beroep door de overheid en wettelijke uitsluiting van niet-erkende beoefenaren. Als dit proces zich bij een academische beroepsgroep voltrekt, spreken we doorgaans niet over destigmatisering, maar over professionalisering. Het verschil zit hem in de sociale context, niet in het streven als zodanig. Dat is in beide gevallen gericht op sociale beheersing van het beroep. Naar het mij voorkomt ligt hier de sleutel tot maatschappelijke integratie van prostitutie.

Als men kijkt naar de wegen die men in andere onbeschermd beroepen heeft bewandeld om te komen tot wettige erkenning en uitsluiting van niet-erkende beoefenaren, dan gaat het vooral om het geldig maken van de eigen definitie van de beroepsmatige activiteiten als 'enige echte' bij de gehele sociale constellatie waarbinnen het beroep wordt uitgeoefend (vergelijk Mok 1973). Om dit doel te verwezenlijken zijn markt- en kwaliteitsbeheersing essentiële voorwaarden. De meest geëigende middelen daartoe zijn het stellen van toelatingseisen en de oprichting van een scholingsinstituut.

Scholing blijkt in vele ambachten en professies te hebben gefungeerd als een effectieve methode tot distinctie. Artsen, apothekers, kunstenaars, psychotherapeuten, journalisten, maar ook ambachtelijke beroepsbeoefenaren, zij hebben allemaal te kampen met dilettanten en leken die in hun vaarwater komen. Een diploma geldt als bewijs van vakmanschap en superioriteit en zo'n papiertje kan van pas komen in de concurrentiestrijd om de klandizie met onbevoegden. Bovendien kunnen de gediplomeerden hun reputatie schoonwassen als de verrichtingen van ongeschoolden voor ophef zorgen en de potentie hebben de

bedrijfstak in discredit te brengen. Overigens vervult scholing voor een beroepsgroep bovenal symbolische functies (vergelijk Becker 1986). Naarmate het niveau hoger wordt en de toelatingseisen strenger, des te meer status en mogelijkheden tot distinctie eraan ontleend kunnen worden.

Het *dédain* dat de deskundigen in deze legale sectoren aan de dag leggen voor de prestaties van ongediplomeerden heeft zijn pendanten in het prostitutiemilieu. Een *call girl* laat zich laatdunkend uit over de thuiswerkster die in 'huisvrouwenseks' doet en een doorknede mannelijke straatprostituté heeft geen goed woord over voor onbedreven jongens die voor 'stationsprijzen' tot veel bereid zijn. (Van der Poel 1991a en b). Maar hoe kunnen zij het publiek en de klandizie ervan overtuigen dat zij zelf een hoogwaardiger produkt afleveren? Daarvoor zouden ze eerst moeten opboksen tegen het wijdverbreide idee dat prostitutie in wezen niets anders is dan seksuele dienstverlening; voorts tegen het axioma dat zij in principe allemaal dezelfde diensten leveren en tot slot tegen de diepgewortelde opvatting dat prostitutie een bedrijvigheid is die geen bijzondere eisen stelt aan de vaardigheden van de beoefenaren.

Maar wie neemt het op zich een opleidingsinstituut te creëren voor prostituées en exploitanten? Ideaal zou zijn als de beide beroepsorganisaties dit zelf voor hun rekening nemen. Zo houdt men niet alleen de zaakwaarnemers uit de gevestigde samenleving buiten de deur, maar ook het moralisme dat inmenging van buitenaf onherroepelijk met zich meebrengt. De moeilijkheid zit hem in de lage organisatiegraad van de beroepsgroep. Op steun van de overheid hoeven ze in het huidige politieke klimaat niet te rekenen.

In de beroepssociologie wordt ook het veranderen van de beroepsnaam aangemerkt als een onderdeel van het professionaliseringsproces (Mok 1973). Dit biedt een beroepsgemeenschap eveneens de mogelijkheid zich van de meest onbekwamen te distantieren. In de prostitutie bestaat op dit vlak een rijke traditie. Er zijn vele termen in omloop, maar die worden door buitenstaanders moeiteloos tot de oorspronkelijke herleid. Het invoeren van een nieuwe beroepsnaam heeft alleen zin als die beschermd wordt, dat wil zeggen alleen door beoefenaren die deel uitmaken van het prostitutiemilieu mag worden gevoerd. Daarvoor is wettige erkenning van het beroep nodig.

Wettige erkenning heeft overigens op zichzelf niet tot gevolg dat onbevoegden ermee ophouden. De ervaringen van medici leren dat zelfs wanneer aan de voorwaarde van wettige uitsluiting wordt voldaan, de consument toch het laatste woord heeft (Van Vegchel 1991). Het heeft artsen de grootste moeite gekost de klandizie van 'kwalzalvers' af te troggelen.

Binnen het prostitutiemilieu kampt men ook met dit probleem. Er zijn betrekkelijk veel mannen die de voorkeur geven aan amateurs die opereren in het overgangsgebied tussen prostitutie en meer conventionele vormen van seksueel contact. Professionaliteit is voor hen synoniem met geldklopperij, meer toezeggen dan wordt waargemaakt en een kater na afloop (Bouchier & De Jong 1987, Van der Poel 1991a en b). Wat kunnen de 'nieuwe' prostitué(e) en exploitanten doen om deze categorie klanten in te palmen en naar zich toe te trekken?

Daarvoor is nodig dat de aanspraken die zij maken op de hoogwaardige kwaliteit van de geleverde diensten door de klandizie worden erkend. Dat kan volgens De Swaan worden bewerkstelligd met stilistische innovatie, smaak en vindingrijkheid. Maak er iets moois van door het dienstbetoon op een bijzondere manier te ensceneren, luidt zijn devies (De Swaan 1991, 153). Hij noemt het voorbeeld van de kapper die klanten het gevoel weet te geven dat het een voorrecht is door hem te worden behandeld. Er zijn exploitanten en prostitué(e)s die dit al in praktijk brengen. Het is een strategie die zelfs nog meer oplevert dan enkel klanten. Stilistische innovatie, smaak en vindingrijkheid zijn volgens De Swaan middelen waarmee men de sociale context en betekenis van het dienstbetoon zodanig kan veranderen dat een destigmatiserend effect optreedt. Immers: 'niet de verrichtingen op zichzelf zijn hoog of laag, verheffend of vernederend, maar de sociale context waarin ze plaatsvinden, het geheel van menselijke verhoudingen waarin die verrichtingen gevraagd en gedaan worden, bepaalt hun waarde en betekenis' (De Swaan 1991, 153).

Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op met het succesvolle emancipatieproces van homoseksuelen, die volgens Van Stolk (1991) dertig jaar geleden nog behoorden tot 'de meest verafschuwde mensen in de samenleving'. Zij werden bestempeld als ziek, verdorven en een gevaar voor de geestelijke volksgezondheid. Het is homoseksuelen gelukt de sociale context zodanig te wijzigen dat deze stigmata nage-

noeg zijn verdwenen. Waarom zou dat voor 'de bisnis' niet zijn weggelegd?

Literatuur

- Acker, H. & M. Rawie, *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1982.
- Acker, H., *Verslag Studieconferentie 'Prostitutie en Gemeentelijk Beleid'*. Amsterdam, januari 1984.
- Alexander, P., 'Prostitution: A Difficult Issue for Feminists', in: Delacoste, F. & P. Alexander (eds.) *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry*. Pittsburgh: Cleis Press, 1987, 184-214.
- Altink, S., M. Groen & I. Vanwesenbeeck, *Sekswerk. Ervaringen van vrouwen in de prostitutie*. Amsterdam: SUA, 1991.
- Atkinson, M. & J. Boles, 'Games in Prostitution' in: L.D. Savitz & N. Johnston (eds.) *Contemporary Criminology*. New York: John Wiley and Sons, 1982, 333-341.
- Barry, K., *Female Sexual Slavery*. New York: Avon Books, 1979.
- Becker, H.S., *Outsiders*. New York: The Free Press, 1973.
- Becker, H.S., 'A School Is a Lousy Place to Learn Anything In' in: H.S. Becker, *Doing Things Together*. Evanston Illinois: Northwestern University Press, 1986, 173-190.
- Bouchier, T. & H. de Jong, *Hoerenlopers: Mannen op zoek naar intimiteit*. Utrecht: Jan Mets, 1987.
- Boutellier, J.C.J., 'Prostitutie en moraal', *Justitiële Verkenningen*, 13 (1987) 1, 7-35.
- Bovenkerk, F., *Hedendaags Kwaad. Criminologische opstellen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1992.
- Bovenkerk, F., M. Dankoor, P. Ligtoet, S. Nijboer, S. van der Poel, S. Tan & N. van de Ven, *Een veilige plek. 'Huis kamers' voor straatprostituees*. Tilburg: Pabo Print b.v., 1993.
- Brinkgreve, C., J. Onland & A. de Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf*. Utrecht: Het Spectrum, 1979.
- Brussa, L., 'De buitenlandse prostituée', in: Belderbos F. & J. Visser (red.) *Beroep: prostituée*. Utrecht: Stichting Welzijns Publikaties, 1987, 91-105.
- Brunt, L., 'Het stigma gekoesterd. Enkele opmerkingen over de zaakwaarnemer', in: F. Bovenkerk e.a. *Wetenschap en Partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Kobbén*. Assen: Van Gorcum, 1990, 475-483.
- Buys, H.W.J., 'Vrouwenhandel', *Justitiële Verkenningen*, 13 (1987) 1, 93-109.

- Buyts, H.W.J. & A.M. Verbraken, *Vrouwenhandel: onderzoek naar aard, globale omvang en de kanalen waarlangs vrouwenhandel naar Nederland plaatsvindt*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1985.
- Cohen, S., *Visions of Social Control*. Cambridge: Polity Press, 1985.
- Coutinho, R., 'AIDS: de feiten', *Intermediair*, 22 (1986) 52, 51.
- Duipmans, D., *Preventie of Pretentie?* Amsterdam: Thesis Publishers, 1993.
- Engbersen, G. & R. van der Veen, 'De onbedoelde effecten van sociaal beleid', *Beleid en Maatschappij*, 5 (1992), 214-226.
- Dessaur, C.I., 'De Staat als pooier', *Delikt en Delinkwent*, 9 (1979) 5, 293-297.
- Elias, N. & J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht: Het Spectrum, 1965.
- Ensink, B., D. de Heus, J. Lodewijk, H. Karsten, I. Pons & L. Vorrink, 'De omvang van seksueel geweld en vrouwenmishandeling' in: H. Acker & M. Rawie (red.), *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1982, 15-32.
- Exner, J.E., J. Wylie, A. Leura & T. Parrill, 'Some Psychological Characteristics of Prostitutes', *Journal of Personality Assessment*, 41 (1977) 5, 474-485.
- Haan, R. de, 'Inleiding', in: M. Bullinga e.a. *Van de liefde kun je niet leven*. Nijmegen: Stichting Pulikaties SOF, 1982, 11-19.
- Heyl, B.S., *The Madam as Entrepreneur, Career Management in House Prostitution*. New Jersey: Transaction Books, 1979.
- Hirschi, T., 'The Professional Prostitute', *Berkeley Journal of Sociology*, 7 (1962) Spring, 33-49.
- Jeness, V., 'From Sex as Sin to Sex as Work: COYOTE and the Reorganization of Prostitution as a Social Problem', *Social Problems*, 37 (1990) 3, 403-420.
- Kamel, G.W., *Downtown Street Hustlers: The Role of Dramaturgical Imaging Practices in the Social Construction of Male Prostitution*. Ongepubliceerde dissertatie, University of California, 1983.
- Leuw, E. & A. van Vliet, 'De vrouw als slachtoffer' in: G. Bruinsma e.a. *Vrouw en Criminaliteit*. Meppel: Boom, 1987, 77-89.
- Luckenbill, D.F., 'Deviant Career Mobility: The Case of Male Prostitutes', *Social Problems*, 33 (1986) april, 283-296.
- MacMillan, J., 'Prostitution as Sexual Politics', *Quest*, 4 (1977) summer, 41-50.
- Manni, P., 'Kinderprostitutie in Nederland', *NIKS*, 4 (1982), 4-6.
- Melai, A.L., *Derde Interimrapport van de adviescommissie zedelijkheidswetgeving: prostitutie*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977.
- Mens, L. van, 'De invloed van de vrij veilig campagne op condoomgebruik bij prostituanten', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 44 (1989) 7/8, 774-786.
- Mens, L. van, 'De seks-consumenten', in: G. Hekma e.a. *Het verlies van de onschuld: Seksualiteit in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990, 193-207.

- Mok, A.L., *Professie en Professionalisering*. Amsterdam: SISWO, 1973.
- Overall, C., 'What's wrong with Prostitution? Evaluating Sex Work', *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 17 (1992) 4, 705-724.
- Pheterson, G., *Vrouweneer en Mannenadel. Over het stigma Hoer*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1986.
- Pheterson, G., 'The Social Consequences of Unchastity' in: Delacoste, F. & P. Alexander (eds.), *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry*. Pittsburgh: Cleis Press, 1987, 215-230.
- Pheterson, G. (ed.), *A Vindication of the Rights of Whores*. Seattle: The Seal Press, 1989.
- Poel, S. van der, 'Jongensprostitutie in het aids-tijdperk', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 44 (1989) juli/augustus, 787-799.
- Poel, S. van der, 'Het zwarte schaap van de jongensprostitutie', *Delikt en Delinkwent*, 21 (1991a) oktober, 866-877.
- Poel, S. van der, *In de bisnis. Professionele jongensprostitutie in Amsterdam*. Arnhem: Gouda Quint, 1991b.
- Prus, R.C. & S. Vassilakopoulos, 'Desk Clerks and Hookers; Hustling in a "Shady Hotel"', *Urban Life*, 8 (1979) 1, 52-71.
- Rio, L.M., 'Psychological and Sociological Research and the Decriminalization or Legalization of Prostitution', *Archives of Sexual Behavior*, 20 (1991) 2, 205-218.
- Rolph, C.H., *Women of the Streets. A sociological Study of the Common Prostitute*. London: Secker & Warburg, 1955.
- Schokker, A., 'De invloed van vrouwenstudies op het overheidsbeleid', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 8 (1986) 334-346.
- Scholtes, H., *Prostitutie, gegevens en ideeën*. Amsterdam: Mr A. de Graaf Stichting, 1980.
- Scholtes, H. 'De staat als zedenmeester', *Intermediair*, 26 mei 1981, 1-9.
- Scholtes, H., 'Prostitutie en AIDS', in: Belderbos F. & J. Visser (red.), *Beroep: prostitutie*. Utrecht: Stichting Welzijns Publikaties, 1987, 187-198.
- Scott, R.A., 'The Construction of Conceptions of Stigma by Professional Experts' in: J.D. Douglas, *Deviance and Respectability: The Social Construction of Moral Meanings*. New York: Basic Books, 1970, 255-290.
- Schur, E.M., *Labeling Women Deviant: Gender, Stigma, and Social Control*. Philadelphia: Temple University Press, 1983.
- Skolnick, J.H. & J. Dombrink, 'The Legalization of Deviance', *Criminology*, 16 (1978) 2, 193-208.
- Stoffels, H.K.A., *Prostitutie en Strafrecht. Rapport van de commissie*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1964.
- Stolk, B. van, 'De kracht van de moraal. De doorbraak in het emancipatieproces van Nederlandse homoseksuelen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18 (1991) 1, 3-33.
- Stoop, C. de, *Ze zijn zo lief, meneer. Over vrouwenhandelaren, meisjesballetten en de bende van de Miljardair*. Leuven: Kritak, 1992.

- Swaan, A. de, *Perron Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff, 1991.
- Vanwesenbeeck, I., *Wiens Lijf eigenlijk; een onderzoek naar dwang en geweld in de prostitutie*. Amsterdam: Mr A. de Graaf Stichting, 1986.
- Vanwesenbeeck, I., 'Sekswerk als professionele zorgarbeid', *Lover*, (1991) 1, 27-31.
- Vanwesenbeeck, I., S. Altink & M. Groen, *Hoe (ex)prostituées zich zelf redden. Een onderzoek naar (de afwezigheid van) hulpvragen*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1989.
- Vegchel, G. van, *Medici contra kwakzalvers: de strijd tegen niet-orthodoxe geneeswijzen in Nederland in de 19de en 20e eeuw*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1991.
- Verbeek, H., 'De Rode Draad, organisatie van prostitueés', in: Belderbos F. & J. Visser (red.), *Beroep: prostituee*. Utrecht: Stichting Welzijns Publikaties, 1987, 68-81.
- Visser, J., 'Heroïne prostitutie', in: L. Gunther Moor e.a., *Grenzen van de jeugd: achtergronden van jeugdcriminaliteit*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1981, 266-273.
- Weitzer, R., 'Prostitutes' Rights in the United States: The Failure of a Movement', *The Sociological Quarterly*, 32 (1991) 1, 23-41.
- Wijers, M., 'Bestrijding van vrouwenhandel in Nederland', in: *Vrouwenhandel. Tussen migrant en handelswaar*. Uitgave van de Socialistische Fractie in het Europees Parlement, 1988, 8-18.
- Wolff, E., 'Tweeledige houding Emancipatiebeweging t.o.v. prostitutie', *Opzij* (1978) 10-11.